

Utrechti antifonáletöredék a Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtárban*

(Gilányi Gabriella)

A lefejtett töredék egy antifonáléból származó teljes fólió, amely a Gyümölcsoltó Boldogasszony-ünnep zsolozsmájának részletét tartotta fenn: a matutínium második és harmadik nokturnusát.¹ A fragmentumot németgót notációval jegyezték le.

Az ún. Hufnagelschrift Németalföld és a szűkebb Rajna-vidék kottairása volt a középkorban. Kezdetben adiasztematikus neumaírásként használták, majd helyi reformszkriptóriumok dolgozták át vonalrendszerre a 12. században Arezzói Guido elvei szerint, s ezzel megalkották a kor egyik legfejlettebb notációsisztémáját. A Hufnagelnotáció jelkészletében német és metzi neumák keveredtek, jellegzetessége a patkószög alakú virga (szillabikus alapneuma), illetve a kerek clivis. A vonalrendszeres változat az első időkben hajlékony, kerekded formáiról ismerhető fel, e formák később, a gotizáló tollkezelés terjedésével – a kódexek méretének növekedése során – egyre merevebbé-szabályosabbá-szögletesebbé alakultak át. A notáció termőhelye Liège, Köln, Utrecht és Münster környéke, innen terjedt a Rajna mentén egyre délebbre, majd Kelet-Európába is, mindenekelőtt a német lovagrend terjeszkedése révén: a 15. században már igen nagy területen művelték. Mindez megnehezíti a források kottairáson alapuló eredetmeghatározását, különösen a 14–15. századi Hufnagelnotációval leírt töredékek esetében, amelyeknél így nagyobb hangsúlyt kell fektetni a liturgikus tartalom és a dallamvariánsok vizsgálatára.

A középkori Magyar Királyságban a német gótikus notációt nem művelték hivatásos szkriptóriumokban, alkalomszerű kivétel a Csukárdi Misszále,² amelyben a kotta lejegyzője, a helybéli plébános, Henrik, vesztfáliai származású, azaz idegen iskolázottságú volt.³ Ez az adat pusztán a Hufnagelnotáció magyarországi megjelenésével kapcsolatos érdekesség, amely nem tanúskodik a 15. századi általános írásgyakorlatról. A németgót notációt őrző kódextöredékek esetében tehát mindig idegen – németalföldi, német, lengyel területről való – anyakódexszel kell számolnunk, a magyarországi eredet biztosan kizárható.

A szóban forgó pergamen levél majdnem teljes, csupán a négy sarkát vágták le. Külső, verzó oldalán a tinta megkopott a borítóként töltött évszázadok során, a belső oldal viszont ép,

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az MTA „Lendület” Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ A töredék elemzése megtalálható a *Fragmenta Manuscriptorum Musicalium Hungariae Medievalis* honlapon: jelen írás az ott található szöveg kibővített-szerkesztett változata. <http://fragmenta.zti.hu/f250-antiphonale-s-15-1-1-teljes-folio-debrecen-tiszantuli-reformatus-egyhazkeruleti-nagykonyvtar-r-492/>

² A forrás adatai: Gyulafehérvár/Alba Iulia, Batthyaneum, MS. II. 134, digitális másolata elérhető: https://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=NLR___-NLORB_MS_II_134__OPHLPN4-ro; leírását, tartalmát lásd: <https://usuarium.elte.hu/book/1190/view>

³ Csukárd Pozsony közelében fekvő település.

és támpontot ad a vizsgálathoz. Az R 492 jelzet alatt a Nagykönyvtár a debreceni kollégium 1691 és 1706 között feljegyzett javait és beszerzéseit tartalmazó katalógust őriz. E napló többek között az iskola fenntartása számára létrehozott alapítványok adományait rögzíti, ezek között Apafi Mihály sóadományát, amelyre, mint kuriózumra a könyvtár régi katalógusa is utal a hordozó leírásánál. Apafi Mihály erdélyi fejedelem 1667-ban létesített alapítványt a debreceni iskola fenntartására: „A sok háborúságok és az hazának sok ízbeli pusztíttatásai miatt patronusaitól elhagyott Debreceni Kollégiumunknak megfogyatkozott állapotát, kötelességünkből istenes tekintetbe vévén annak szükségére dézsi aknánkról rendeltünk 2000 kősót annuatim adadni.”⁴ Az adományok változatosak voltak, Apafi Mihályhoz hasonlóan sokan a diákok élelmezésére adományoztak, mások a kollégiumi kántus tevékenységét kívánták ily módon segíteni.

Nem tudjuk pontosan, mikor kötötték be a jegyzéket – bekötött füzetbe írtak-e, vagy csak a későbbiekben védték meg pergamen borítóval a naplót. A töredék kopásának helyei és behajtásai megmutatják, hogy a kötet szokatlanul hosszú alakú volt, és a gerinc alapján az is látszik, hogy meglehetősen vaskos lehetett. Hogy vajon miért külföldi töredékbe kötötték a katalógust, erre alább, a proveniencia meghatározásakor visszatérünk.

A töredéken a március 25-i Mária zsolozsma tételei azonosíthatók, végig kiírt matutínum-antifónák és rezponzóriumok, azaz nem részleges, hanem teljes proprium-zsolozsmaciklus tárul fel a fólióról. A rezponzóriumok kiválasztása kevésbé segíti a töredék provenienciájának azonosítását. Annál beszédesebb a matutínum harmadik nokturnusának antifóna-sorozata. Nem maguk a tételek figyelemreméltóak, hiszen három elterjedt énekről van szó (*Missus est Gabriel, Ave Maria, Benedicta tu*), hanem az, hogy e közismert tételek a harmadik nokturnusban kaptak helyet. A 8. tónusú *Missus est Gabriel angelus* (nem összetévesztendő a szövegváltozattal álló, 1. tónusú antifónával),⁵ különféle helyeken bukkan fel a zsolozsmát közlő gregorián hagyományokban, többnyire az ünnep laudesében vagy vesperásában, esetleg számfölötti, alternatív antifónaként kerül be a kódexekbe, ritkán első antifónaként áll a matutínum élén. A rendkívül változékony elhelyezés dacára a harmadik nokturnus elején kizárólag két forrás tartalmazza a Cantus Indexben: az alsó-szászországbeli Hilwartshausen Szent Vitus ágostonos kanonissza kolostorának 16. század eleji antifonáléja és az utrechti Marienkerk Ms 406 jelzetű antifonáléja. Annuntiatio ünnepe a 12. században még ritkán állt teljes, kidolgozott zsolozsmával, ezért igen

⁴ Lásd Gazdag István, *Debreceni alapítványok az első világháború előtt, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* 14/8 (1987): 77–83, 80.

⁵ Lásd Cantus Index 003793.

figyelemreméltó a korai utrecht-i forrás közlése (talán a Mária-titulussal is összefüggésbe hozható).⁶

Mindezen támpontok után a töredék kottairását vetettük egybe a rendelkezésre álló (igen gazdag) összehasonlítható utrecht-i kódexanyaggal. E kódexek (antifonálék és egy breviarium notatum) online is elérhetők.⁷ A töredéken 12 kotta- és szövegsor szerepel, azaz a kottakép meglehetősen sűrű és tömör. A szisztémákat négy fekete vonal alkotja, a sorok elején c-kulcs áll és egy pont az f helyén, amelyből jobb oldalt alul kifutóvonal indul – a sorok végén fektetett pipa alakú custos szerepel. Egyáltalán nincsenek tagolóvonalak a kottában, ami az utrecht-i németgót lejegyzések jellemzője. A beosztása mindezek alapján tökéletesen megegyezik az utrecht-i gyakorlattal. A töredéken olvasható notáció kurzív, uzuális jellegű, a másoló spontán módon, lendületesen, elnyújtottan írt. Ez részben a kronológiával is magyarázható, ti. a Hufnagelnotáció a 14. században a 12–13. századi kerek és szabályos formák után kurzív gyorsírásá alakult és csak később vált kódex-díszírássá. A töredéken látható stádium (már custossal) a 15. század első felére utal. A forrás talán a négy utrecht-i egyetemi templom (Marienkerk, Szent Szalvátor, Szent János, Szent Péter) valamelyikéhez köthető.

Ami a neumakészletet, neumaszerkezeteket illeti, tökéletes az átfedés az utrecht-i gyakorlattal: a metzi légy lábneuma kurzív gótikus jele mellett a patkószög alakú virga a hangot jelző alapneuma. A német kerek clivis gótikus technikával megtört, rombuszban végződő változata hosszú befutóvonallal szintén jellegzetes, ahogy a sarkantyús pes is ívelt első elemével. A régi díszítőjelek maradványaként postpunctumok fedezhetők fel, illetve strophicusok – ez utóbbi pl. a quilisma első elemeként, amelyet szintén ráírtak a vonalrendszerre. Az Ike de Loos által felfedezett és L. A. J. Lousberg által tanulmányozott⁸ utrecht-i mikrohangközök jelzése a clivisben már nem érzékelhető, ez nyilván kikopott az idők folyamán.

Különösen látványos eredményt mutatott a debreceni töredék és az utrecht-i források notáció- és a dallamvariáns-vizsgálata, különösen, ha a 12., 14. és 15. századi utrecht-i kódexekhez külön-külön nézzük hozzá a fragmentum neumáit, dallamait. Az énekek hangról hangra egyeznek, ugyanakkor világosan látszik, hogyan egyszerűsödött le a neumakészlet, hogyan tűntek el belőle lépésről lépésre a komplikáltabb archaikus jelek, mire elérkezünk a 15. század merev, vastag elemekből építkező szabályozott és lecsupaszított gótikus kottájához (Hs. 404). Töredékünk viszont még megőrzött néhány régi rajzolatot, ilyen a quilismáé, amely két „hurokkal”

⁶ Talán a Mária-titulussal is összefüggésbe hozható.

⁷ <https://utrechtuniversity.on.worldcat.org/discovery?lang=en>.

⁸ <https://dSPACE.library.uu.nl/handle/1874/369247>

indul, ez a legkésőbbi forrásban⁹ pes-szé egyszerűsödik. Kompromisszum látható pl. a *Dabit illi Dominus* responzóriumának első szótagja fölött álló neuma esetében: a töredék igyekszik hűen követni a 12. századi Hs. 406 módosított quilisma alakját, ám utána az *Et regnabit* veruskezdet quilismái és cephalicusa már eltűnik. A reprezentatív 15. századi utrechti hangjelzett breviárium kottairása már minden különlegességet nélkülöz: nincs nyoma quilismának, nincsenek postpunctumok, strophicusok-franculusok sem.

A tartalmi kérdésekhez visszakanyarodva, egyetlen olyan tételválasztás dokumentálható a töredéken, amelyet csak a kronológiailag kiterjesztett vizsgálat után tudtunk megmagyarázni. A harmadik nokturnus responzóriumsorozatának második darabja ugyanis a *Quomodo fiet istud* és nem a *Christi virgo dilectissima* kezdetű tétel, amely a 12–14. századi utrechti kódexekben megjelenik.¹⁰ Elsőre nem tudtunk magyarázatot adni a két tétel felcserélésére. A 15. századi breviarium notatum (Hs. 404, 248r) viszont a debreceni töredéken látható sorrendet mutatja, azaz e ponton maga az utrechti hagyomány módosult, s e késői megoldást választotta a fragmentum anyakódexe is.

Az önálló tételeket általában nem jegyző Annuntiatio BMV-ünnep tételrendje összességében eldöntötte a származás kérdését: a tételek liturgikus helyzetének kijelölése annyira specifikus, hogy a szűkebb provenienciát is feltárja.

Egyetlen kérdés maradt, az alsó-szászországi ágostonos kanonissza antifonále párhuzama, amely a zsolozsmaváltozat távolabbi megjelenésének bizonyítéka. A hilwartshauseni kanonisszák Mainz fennhatósága alatt álltak, meglehetően távol Utrechttől. Lehetséges, hogy töredékünk is inkább e területhez köthető? A dallamelemzés eredményei ezt nem támogatták. Egyrészt az összehasonlító elemzés kimutatta, hogy az utrechti források és töredékünk dallamai pentaton dialektusterülethez tartozó gregorián hagyományt követtek – a jellegzetes pontokon a kisterces fordulatokat részesítik előnyben –, míg a kanonissza antifonále diatón fordulatokat ír elő ugyanezekben a pontokon. Másrészt sokkal jelentékenyebb a dallami mikrovariáció Utrecht és a kanonissza antifonále, mint Utrecht és a debreceni töredék között, ez utóbbi kettő szinte hangról hangra egyezik, amely a legszorosabb kapcsolat bizonyítéka. Nem is szólva a Hufnagelnotáción belüli eltérésekről-egyezésekről: a kanonisszák többet merítenek jelkészletükben a metzi hagyományból, mint Utrecht, gyakori a 7-es alakú metzi clivis, míg az utrechti források csak a kerek clivis gótikus változatát alkalmazzák. A kétségtelen liturgiai párhuzamok dacára

⁹ Hs. 404: <https://objects.library.uu.nl/reader/index.php?obj=1874-333897&lan=en#page//16/99/04/169904414817365730174730857497382141164.jpg/mode/1up>

¹⁰ Hs. 406, f. 61v, Hs. 407, f. 235r, ti. a korai források a matutínus utolsó responzóriumának választják a *Quomodo fiet*-et.

a dallami és a notációs különbségek távolabbi kapcsolatra utalnak a kanonissza antifonále esetében, egyúttal megerősítik a debreceni töredék és az utrecht-i kódexek szoros kapcsolatát.

Hogy miként került a bevételeket jegyző debreceni iskolai katalógusra egy Utrecht-közeli liturgikus zenei kódex egy darabja borítóként, arra magyarázatként az utrecht-i-magyarországi (debreceni) peregrinációs kapcsolat szolgálhat. Számos diák fordult meg Utrechtben, az egyetem iskolalátogatói közül többen vallották magukat debreceninek.¹¹ Ottani tanulmányai révén juthatott az egyik diák a régi, már nem használt kódex vagy kódexlap birtokába s hozhatta azt haza Debrecenbe, ahol később könyvkötészeti alapanyagként használták föl.

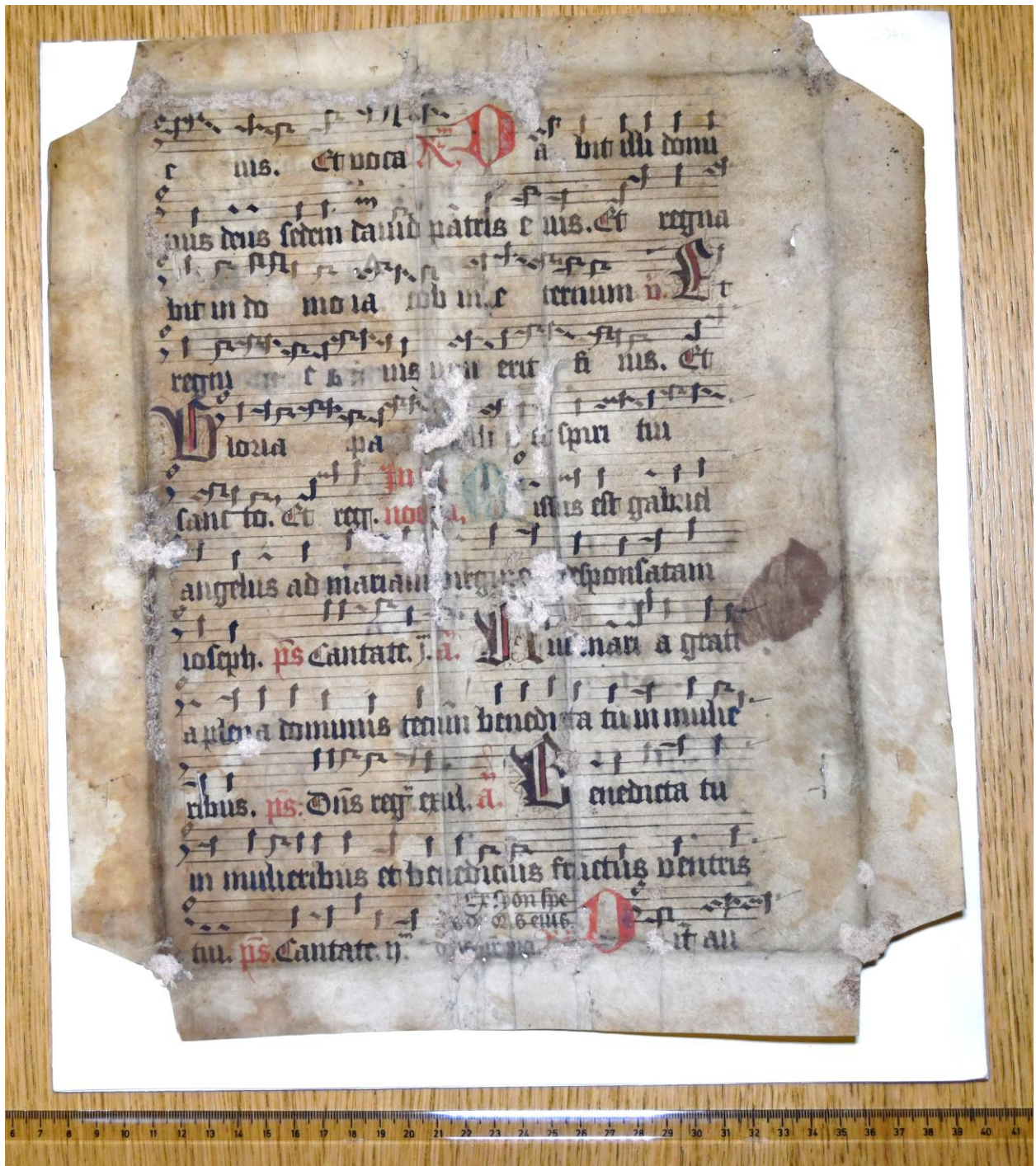
Tollrajzos kadellák a debreceni töredéken és az utrecht-i Hs. 410 jelzetű kódexben

¹¹ Vö. *Album studiosorum Academiae Rheno-Traiectinae 1636–1886* (Ultraieci: J. L. Beijers – J. van Boekhoven, 1886), online: (https://books.google.hu/books?id=1jABAAAAYAAJ&printsec=frontcover&source=gbs_atb&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false)

Facsimile

f. recto

f. verso

